

ДАМАСКІН № 1/154 XVIII СТ. РУКОПИСНОЇ ЗБІРКИ В. І. ГРИГОРОВИЧА

В статье дается общая характеристика Одесского дамаскина XVIII в. № 1/154., определяется его место в рукописной традиции данного периода. Сборник состоит из трех отдельных частей, списков переводных и, по предположению, оригинальных произведений Йосифа Брадатого. Представлены также краткие сведения о протографах каждого из списков, содержащихся в сборнике.

Ключевые слова: рукописи XVIII в., Одесский дамаскин № 1/154, список, Йосиф Брадатый, перевод.

In this article the general characteristic of the Odessa damascene of the XVIII century № 1/154 is presented and its place in the manuscript tradition of this period is determined too. The manuscript consists of three separate parts, copies of works translated and supposedly created by Josif Bradati. In this paper the information about protograph of all copies which damascene includes is given.

Key words: manuscripts of the XVIII century, Odessa damascene № 1/154, copy, Josif Bradati, translation.

Як відомо, література дамаскінів відіграє важливу роль у формуванні новоболгарської літературної мови. На відміну від архаїчних дамаскінів XVI-XVII ст., вивченню яких приділялася значна увага, писемні пам'ятки XVIII ст. залишаються поза науковими інтересами дослідників [1: 33]. У даній роботі пропонуємо розглянути дамаскін № 1/154 вказаного періоду з рукописного фонду В. І. Григоровича Одеської національної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького. Окрім деяких загальних характеристик, окремих згадок та посилань на нього в контексті вивчення творчого доробку того чи іншого книжника, рукопис не був предметом повного комплексного дослідження. Аналізу підлягала лише третя його частина [2: 81–99; 3: 380–393].

Досліджуваний рукопис № 1/154 описаний В. Н. Мочульським [4: 103–112]. Це конволют, який складається з трьох самостійних частин:

стає зрозумілим, що Йосиф Брадатий був монахом-таксидіотом, який подорожував з села в село, пояснюючи темному люду Святе письмо і поширюючи власні книги. Так, переклад Недільних повчань Йосиф розпочав в с. Оризар і завершив у Враці. Цікаво, що рукописи народного просвітителя невеликі за розміром, компактні і дуже нагадують кишенькові записнички.

В результаті детального зіставлення Недільних повчань Одеського списку з оригіналом Брадатого № 1419 виявилось, що за складом список є неповним, в ньому не вистачає шести останніх слів: по два слова на Воздвиження Христа, на Різдво Христове і на Благовіщення. Окрім зазначених розбіжностей складу рукописів та графічно-правописних відмінностей, список Никифора Рильського в Одеському збірнику майже точно дублює свій протограф. У списку зафіксовані лише деякі незначні розширення тексту на рівні речення чи пропуск поодиноких слів.

Виникає питання щодо джерел Йосифового перекладу. В описі рукопису зазначається, що більшість з Недільних повчань є адаптацією слів Іоанна Златоуста на простонародну мову [7: 144]. Д. Петканова в контексті дослідження проблеми рецепції грецької літератури в болгарській дійшла висновку, що основою для перекладу Брадатого послужило друковане видання книги Агапія Критського “Κυριακοδρομιον” 1681 р. [9: 100]. Однак, зіставивши декілька слів Брадатого з їхніми відповідниками у Агапія Критського, ми вважаємо, що дуже складно роботу Брадатого назвати “перекладом” у повному розумінні цього терміна. Це скоріше близький за змістом переказ тексту. Дослідники, характеризуючи принципи перекладацької діяльності видатного книжника, не раз відзначали, що переклад Брадатого полягає здебільшого в передачі основної думки, і не завжди у відтворенні стилістично-граматичних особливостей першоджерела [5: 55]. В такому разі стає зрозумілим, чому відмінності між текстом Агапія і перекладом Брадатого настільки суттєві. Більше того, знаючи схильність останнього до компіляцій, можна припустити, що і в даному разі він користувався іншими, окрім вказаних дослідницею, джерелами. Як зазначає Д. Петканова, Йосиф Брадатий переклав всі 55 слів “Κυριακοδρομιона” Агапія Критського. На її думку, Йосиф протягом 1745–1749 рр. переклав 26 повчальних слів, вміщених у рукопис № 1419, а решту завершив декількома роками пізніше, у 1752 р., в Самокові (№ 729) [10: 419]. Як відомо, оригінал рукопису № 729 втрачено. Про рукопис № 729 згадує також Б. Ангелов, який

вважає, що за змістом він збігається з перерахованими вище списками Недільних повчань (№ 760, № 349, № 715, № 758). Оскільки Б. Цонев не подає ніяких конкретних даних про рукопис, неможливо зробити однозначні висновки щодо його складу.

Друга і третя частини рукопису переписані невідомим писарем. Численні приписки Григорія Попіліовича в рукописі наштовхували на думку, що списки належать саме йому, і датувалися 1789 р. [11: 112–114; 5: 38, 53,66; 2: 82]. Але так як Никифор Рильський укладає увесь збірник в серпні 1757 р., списки обох частин мали бути вже готовими до цього часу. Звідси випливає, що Попіліович — це пізніший власник чи читач рукопису [3: 386].

Другу частину досліджуваного нами рукопису складають Катехізичні повчання Федора Студита, також перекладені Йосифом Брадатим. Як відомо, всі повчання авторитетного візантійського письменника, автора монастирського уставу Федора Студита (759–826) складають Великий та Малий катехізиси (далі ВК і МК відповідно). Катехізичні повчання призначалися для читання перед монастирською братією. В них порушувалися усі аспекти монастирського життя, особлива увага приділялася побуту послушників. Основне їх завдання, однак, було виховне: наставити мешканців святих обителей на шлях істинний, розвивати прагнення до духовної досконалості та підживлювати бажання отримати духовні блага. Повчальні слова МК, загальна кількість яких складала 134, розподілялися для читання протягом всього церковного року [12: 4].

Обидва Катехізиси були рано перекладені слов'янами [12: 4], хоч їх списки зустрічаються досить рідко [13: 118]. Більш поширеним був МК. Так, з трьох книг грецького оригіналу ВК, за винятком перекладів окремих слів з інших двох книг, повністю перекладена тільки друга. Цей переклад зафіксований лише в російських списках і, очевидно, був здійснений на Русі [14: 171]. Найдавніших перекладів МК було два [14: 170]. Текстологічні та мовні відмінності показують, що вони абсолютно самостійні і незалежні один від одного. Цей факт підтверджується і тим, що в основі перекладів лежать різні грецькі списки [14: 170]. Один з перекладів південнослов'янського походження, найімовірніше, сербського [14: 171]. Він відображений як в південнослов'янських, датованих XIII ст., так і у пізніших руських (XV ст.) списках [14: 169], які беруть свої витоки з Хіландарського списку № 387 (друга чверть XIII ст.) [14: 170]. Хіландарський список хоч і не є протографом, але хронологічно найдавніший і найближ-

чий до первісного перекладу Катехізичних повчань Студита [15: 75]. Другий ранній переклад збережений лише в руських списках XV–XVI ст., що дає право припустити його давньоруське походження [14: 170]. Окремі повчання цього перекладу МК зустрічаються з XIII ст. в деяких Прологах.

Подальша доля Катехізичних повчань Федора Студита в Болгарії в науці висвітлена недостатньо. Згадується, наприклад, що в деяких збірниках XIV ст. зустрічаються Студитові слова, або що в цей період створюються нові переклади візантійських авторів, Федора Студита зокрема [16: 306]. Інтерес до Катехізичних повчань грецького автора відродився з розвитком книгодрукування. У 1676 р. у Венеції відомий видавець Н. Гліксі вперше публікує книгу “Κατηχητικόν”, до складу якої увійшло 95 повчальних слів Федора Студита, передмова та заповіт монахам. Переклад саме цього видання здійснив Йосиф Брадатий [9: 135]. Однак історія його поширення на болгарському ґрунті розпочалася ще задовго до Брадатого. Через декілька років після виходу у світ “Катехітikon” був повністю перекладений невідомим автором. (№ 1033, НБКМ) [9: 135]. Найімовірніше, що це був книжник з Афону чи Рильського монастиря, адже саме в цих осередках писемності підтримували тісні зв’язки з Венецією, що дозволяло тамтешнім культурним і літературним діячам найпершими знайомитися з новими виданнями. Наявність великої кількості і сербізмів, і болгаризмів ускладнюють визначення національності самого автора [17: 221]. В Пловдивській народній бібліотеці зберігається пізній список цього перекладу (№ 109 (134), датований XVIII ст.

№ 1058	№ 1/154		№ 1058	№ 1/154	
Арк.102а-1066	Арк.120а	-	Арк.2626-2666	Арк. 229а	МК 64
Арк.1066-212а	Арк.1846	МК 49	Арк. 2666-2706	Арк. 232а	МК 66
Арк.212а-215а	Арк.189а	МК 50	Арк. 2706-274а	Арк. 228а	МК 67
Арк.215а-218а	Арк.1916	МК 51	Арк.274а-2766	Арк. 230а	МК 68
Арк.218а-2236	Арк.1946	МК 52	Арк.277а-281а	Арк. 233а	-
Арк.2236-2276	Арк.1976	МК 53	Арк.281а-2846	Арк.237а	-
Арк.2276-2326	Арк.2006	МК 54	Арк.2846-287а	Арк.240а	МК 69
Арк.2236-236а	Арк. 204а	МК 55	Арк.287а-289а	Арк.242а	БК 3
Арк.236а-239а	Арк.2076	МК 56	Арк.289а-2926	Арк.245а	МК 71
Арк.239а-244а	Арк.210а	МК 57	Арк.2926-2966	Арк.248а	-
Арк.244а-2476	Арк.213а	МК 58	Арк.2966-3006	Арк.252а	МК 72
Арк.2476-2506	Арк.216а	МК 59	Арк.301а-305а	Арк.255а	МК 73
Арк.2506-254а	Арк.218а	МК 60	Арк.305а-309а	Арк. 259а	І.Златоуст

№ 1058	№ 1/154		№ 1058	№ 1/154	
Арк.254а-256а	Арк.221а	МК 61	Арк.309а-312а	Арк.262а	МК 8
Арк.256а-259б	Арк.223а	МК 63	Арк.312а-315б	Арк.265а	МК 9
Арк.259б-262б	Арк. 226а	МК 62	Арк.315б-317б	Арк.270б	МК 20

Йосиф Брататий двічі перекладає видання Глікиса. Умовно називатимемо ці переклади перший і другий відповідно. Перший переклад дійшов до нас в оригіналі (№ 1058, НБКМ), другий збережений в списках (№ 1062 і № 1059, НБКМ). Про час здійснення першого перекладу немає жодних даних, другий же, згідно приписки, завершено у 1740 р. На основі порівняння було виявлено, що перший переклад набагато ближчий до грецького першоджерела, ніж другий, який є редукованим і дуже спрощеним [9: 139]. До складу досліджуваного нами Одеського збірника № 1/154 входить список першого, більш повного і точного перекладу Катехізичних повчань Йосифа. В рукописі № 1058, автографі Брататого, вміщено з 41 по 72-е повчальне слово. Слова не мають нумерації, але розміщені у послідовності, яка відповідає виданню Глікиса. Через механічні пошкодження не можна встановити, чи був переклад зроблений до кінця, тобто чи були перекладені всі 95 повчань “Катехітікону”. Той факт, що в Одеському збірнику, на відміну від оригіналу, вміщене 73-є слово “Слѡво на оуспєннє п’ртї в’цѣ” (арк. 274а), нашттовхує на думку, що Йосиф Брататий переклав-таки книгу повністю.

Зауважимо, що ніде не зазначається, які ж саме слова, ВК чи МК, опубліковані Глікисом у 1676 р. Нами було встановлено, що переважна більшість з них належить МК. Ідентифікація слів відбувається за стабільною нумерацією грецьких списків. Нижче наводимо таблицю відповідних аркушів обох рукописів, на яких вміщені ідентифіковані нами Катехізичні повчання.

Незаповнені колонки показують, що нам не вдалося ідентифікувати слово через неточний і описовий переклад з грецької мови його назви.

Друге, на що хочемо звернути увагу, це наявність серед слів Федора Студита слова Іоанна Златоуста “Въ стѣю н’лю пасъхѣ”, що було звичним явищем для списків МК [14: 166].

У другому перекладі Йосифа Брататого Катехізичних повчань представлені слова з 41 по 95-е, окрім наступних: з 75 по 81-е, з 83 по 85-е включно. Другий переклад вміщений в двох неповних за складом рукописах, які, взаємодоповнюючись, складають один цілісний варі-

ант. Так, в рукописі № 1062 знаходимо початкові слова, які відсутні в рукописі № 1059, а в рукописі № 1059, в свою чергу, бракує декількох кінцевих слів, які є в рукописі № 1062.

Переклад Йосифа Брадатого Катехізичних повчань Федора Студита є важливою віхою в історії розвитку і поширення даного твору видатного грецького письменника в Болгарії.

Третю частину рукопису № 1/154 складає “Жіночий збірник”. “Жіночий збірник” — це сукупність релігійно-повчальних слів викривального характеру, спрямованих проти пережитків язичницьких уявлень, ритуальних практик, використання магії і дотримання забобонів, носієм яких, на думку упорядника, було жіноцтво. Жінка як берегиня сімейного вогнища і домашнього добробуту не тільки зберегла примітивні дохристиянські вірування, але й продовжує, на відміну від чоловіка, сповідувати їх і керуватися ними в повсякденному житті [18: 117–118; 19: 103–112] Проповіді збірника мали на меті прищепити жінці любов до вічних православних істин і відвернути її від гріховності. Дидактичність слів, актуальність порушеної в них проблематики, риторичність і емоційність викладу, а також жива, образна народна мова зумовили популярність “Жіночого збірника”. Кількість списків говорить про його велике практичне значення у боротьбі з відьомством, зі зверненнями до магічних дій, чаклувань, гадань, намовлянь, нашіптувань тощо, які активно намагалися викоренити служителі церкви. Унікальність “Жіночого збірника” в болгарській рукописній традиції полягає не тільки в адресаті, до якого апелює духовний наставник, але найголовніше у відображенні в свідомості представника епохи переходу від Середньовіччя до Відродження співіснування двох конфронтуючих світоглядів — християнського і дохристиянського, двох ціннісних систем, їх нерозривної єдності, тісного переплетення старого і нового [3: 381].

Автограф Брадатого так і не знайдено. На сьогодні відомі 4 найбільш повні списки “Жіночого збірника”:

1. Одеський список, рукопис № 1/154, опублікований Мочульським [20];
2. Рильський список, опублікований В. В. Качановським [21], місце знаходження якого невідомо;
3. Список Тодора Врачанського (кінець XVIII ст.), який входить до складу рукопису № 324, НБКМ [22: 308–311].
4. Список ієромонаха Никифора Рильського (друга половина XVIII ст.) рукопис № 325, НБКМ [22: 311–314].

Зазначені списки відрізняються за складом, що ускладнює відтворення первісного Йосифового варіанту. Так, у рукописі № 324 на одне слово більше, ніж у № 1/154, а в рукописі № 325 і в опублікованому Качановським списку відсутнє те слово, з якого розпочинається “Жіночий збірник” у рукописах № 1/154 і № 324. На цій підставі, а також за результатами мовного аналізу, чотири основні списки “Жіночого збірника” можна розділити на дві споріднені групи: 1) № 1/154 і № 324; 2) № 325 і Рильський список, опублікований Качановським. В межах однієї групи рукописи відрізняються правописними і лексикограматичними особливостями. Оскільки рукопис № 324 відображає найбільше архаїчних рис, його вважають найближчим до автографу Брадатого [2: 84–85]. Як бачимо, Одеський список є один з небагатьох, який дає можливість будувати більш конкретні гіпотези щодо Йосифового оригіналу. Списки другої групи “Жіночого збірника” характеризуються вільним відношенням до початкового тексту. Редактор протографу рукописів цієї групи перефразовував початковий текст, перебудовував речення, об’єднував їх, скорочував, деякі з них доповнював, але в цілому дотримувався основних вихідних смислових елементів і послідовності викладу оригіналу.

Окремо можемо виділити список Тодора Пірдопського, рукопис № 761 (НБКМ) [10: 425–430], який хоч і збігається за змістом зі списками II групи, є досить відмінним від них. Тодор Пірдопський активно втручається в текст, переказує і перероблює вихідний матеріал. Складається враження, що писар використав один зі списків “Жіночого збірника” як основу для реалізації індивідуальних авторських інтенцій. Зміни стосуються не тільки текстологічного та мовного рівнів, але й самого оформлення тексту (розподіл на абзаци, наявність ілюстрацій).

Деякі слова “Жіночого збірника” утворюють окремі групи і отримують свою власну історію розвитку [5: 53]. Так, наприклад, три ключові слова першої групи “Слово д̄ радн сан женѣ,” Слово є̄ похвално добрымъ женамъ” “Мѣца їѣ лѣа кѣз, пов ченіє радн ѣ крашеніє женамъ девнцямъ како да жнвють” (назви слів наводимо згідно рукопису № 1/154) зустрічаються в наступних рукописах: № 917 від 1757 р., який зберігається в Церковно-історичному і архівному інституті в Софії (далі ЦІАІ), № 343, 1768 р., НБКМ, № 691, недатований, НБКМ, а також № 982, 1758, ЦІАІ, № 329, недатований, НБКМ.

До складу рукопису № 85 (22), який зберігається в Бібліотеці Сербської академії наук і мистецтв (САНУ), входить лише повчальне слово на 26 липня.

Створення збірника датується 1756 роком. Так, в Одеському дамаскіні № 1/154 внизу листка 328б зазначається: “Знанѣ да є какѣ азъ Нѣснѣѣ Брадатѣн поспнѣкъ нзвѣдохъ ѿ грѣшескнн ѣзнкѣ на славенскнн снѣ писмо радн женскн н бавннн враговѣннн, радн самовннл н броднѣцѣ, на прочнтенїє н на ползѣ женамъ, ва лѣто ꙗзѣдѣ ѣелѣ, а отъ рождѣства Хрѣтѣова ꙗѣѣнс Ѣѣелѣ оу Рнлскн монастѣрѣ тога бѣхъ”. В рукописі № 85 (22) текст приписки доповнюється словами самого писаря: “Н азъ Романъ неромонахъ препнсахъ ѿ негово пнсанїє сїа кннжца. радн женскн н бавннн враговѣннн зарадн самовннл н бродннцн да се чѣта на пользо женамъ ва лето ꙗзѣдѣ ѣелѣ, а ѿ ржѣства Хрѣтѣова ꙗѣѣнс Ѣѣелѣ оу Гаврово Терновьско тогда бѣхъ”. Подібну приписку знаходимо і в списку збірки архіву Г. С. Раковського, яка є копією приписки Одеського збірника. Числове позначення мѣ (42) в кінцевому нижньому рядку приписки в рукописі № 1/154, що вказує на номер зшитку, в результаті неправильного прочитання, автором списку архіву Г. С. Раковського помилково трактувалося як частина тексту приписки. Тому фраза “тогда бѣхъ мѣ годннн”, в якій слово “годннн” дописане пізніше [3: 386], підштовхнула вчених до хибного висновку про вік Брадатого — 42 роки [5: 38–39].

Отже, Одеський дамаскін XVIII ст. є унікальним явищем в історії розвитку болгарської рукописної книги. Збірник вміщує три списки творів різного характеру, кожен з яких є по-своєму цікавим і науково привабливим. Більш детальноше ознайомлення з кожною частиною збірника одразу виявляє чимало можливих аспектів його дослідження. Деякі з них ми тут намагалися показати. Наявність автографів до Недільних та Катехізичних повчань, а також списків до кожної з частин дає можливість не лише для порівняльного лінгвістичного аналізу з метою виявлення динаміки формування та розвитку ново-болгарської мови, а й розкриває широкі можливості для дослідження проблеми міграцій рукописів, додає чимало цінних даних для більш рельєфного окреслення образу талановитого проповідника і літературного діяча Йосифа Брадатого.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Мирчева Елка. Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век / Е. Мирчева. — София : Фабер, 2001. — 316 с.
2. Ангушева Ангелина. Другите авторитети: слова против магьосници и баячки в дамаскинарската традиция / А. Ангушева, М. Димитрова // Годишник на Софийския университет, ЦСВП “Иван Дуйчев”. — 2002 (2003). — т. 92 (11). — С. 81–99.

3. Димитрова-Маринова Димитринака. Поучението към жените и момите в ръкописната традиция от втората половина на XVIII в. / Д. Димитрова-Маринова. // Старобългарска литература. — 2005. — № 33–34. — С. 380–393.
4. Мочульский Василий. Описание рукописей В. И. Григоровича / В. Н. Мочульский // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. — Одесса, 1890. — Т. 1. — С. 53–133.
5. Ангелов Боню. Съвременници на Паисий : у 2 ч. / Б. Ст. Ангелов ; [отгов. ред. К.М. Куев]. — София, 1963. — Ч. 1. — 207, [2] с.: прилож. — Откъс. от тв. на бълг. възрожденци.
6. Петканова-Тотева Донка. Дамаскините в българската литература / Д. Пеканова-Тотева. — София : Издателство на БАН, 1965. — 260 с.
7. Христова Боряна. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека / Б. Христова, Д. Караджова, Н. Вутова. — София, 1996. — т. 5. — 536 с. : прилож. — 200 табл., 32 цв. прил.
8. Икономова Анастасия. Новооткрити сборници на Йосиф Брадати / А. Икономова // Известия на народната библиотека “Кирил и Методий”. — 1981. — т. 16 (22). — С. 355–365.
9. Петканова-Тотева Донка. Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII-XVIII в. / Д. Пеканова-Тотева // Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии, за 1968 г. — 1969. — т. 62. — С. 51–103.
10. Цонев Беньо. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека / Б. Цонев. — София, 1923. — т. 2. — 552 с. : прилож. — 52 табл.
11. Христова Б. Бележки на българските книжовници / Боряна Христова, Даринка Караджова, Елена Узунова. — София : Нар. библи. Св.св. Кирил и Методий, 2004. — т. 2.: XVI-XVIII век — 288 с. — ISBN 954–523–078–9.
12. Ищенко Д. Малый катехизис Федора Студита в старорусских списках XV-XVII вв. и некоторые проблемы “второго южнославянского влияния” / Дмитрий Семёнович Ищенко // Мова. — Одесса, 1999. — № 3–4. — С. 3–8.
13. Яцимирский А. Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературам / Яцимирский Александр Иванович // ИОРЯС. — Санкт-Петербург, 1902. — т. 7, кн. 1. — С. 118–127.
14. Ищенко Д. Огласительные поучения Федора Студита в Византии и у славян / Дмитрий Семёнович Ищенко // Византийский временник. — Москва, 1979. — т. 40. — С. 157–171.
15. Ищенко Д. Хиландарский список славянского перевода поучений Федора Студита / Дмитрий Семёнович Ищенко // Советское славяноведение. — Москва, 1980. — № 4. — С. 75–81.
16. Павлова Р. Староруските писмени паметници за историята на българския език / Р. Павлова // Български език. — София, 1980. — № 4. — С. 304–312.
17. Стоянов М. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека / Маньо Стоянов, Христо Кодов. — София, 1964. — т. 3. — 500 с. : прилож. — 40 табл.
18. Буслаев Ф. Исторические очерки русской народной словесности и искусства / Фёдор Иванович Буслаев. — Санкт-Петербург : Типография товарищества “Общественная польза”, 1861. — т. 1. Народная поэзия. — 662 с.
19. Иванова Н. Суеверията в южнославянската духовна култура през XVIII в. (специфика на книжовноезикова интерпритация) / Найда Иванова // Сборник Матице српске за славистику. — Нови Сад, 1999. — С. 103–112.

20. Мочульский В. Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов (к бытовой истории болгар) / Василий Николаевич Мочульский. — Одесса : Экономическая типография, 1903. — 53 с. — (в пер.).
21. Качановский В. Из рукописи XVIII в., принадлежащей одному болгарину в селе Рыле, Дупничного округа, № 1 / Владимир Васильевич Качановский // Памятники болгарского народного творчества // Сборник западноболгарских песен со словарем. — Санкт-Петербург, 1882 — С. 22–41.
22. Цонев Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София / Беньо Цонев. — София, 1910. — т. 1. — 555 с. : прилож. — XVIII сн.